

'Gedeeltelijke flauwheid & gedeeltelijke scheuring.' Literatuur als arena van concurrerende idealen: het geval Jacob van Lennep

Beyke Maas

NEERLANDISTIEK.NL 07.10d; GEPUBLICEERD: [oktober 2007]

In 1822 verscheen in de Leidse studenten Almanak de eerste publicatie van Jacob van Lennep, onder de titel 'Het studenten-vaandel te Leyden, door den baron De Nostits in het oproer van 1672 gered'.¹ Het gedicht beschrijft een woedende volksmenigte die een groep studenten bedreigt, omdat ze niet oranjegezind zouden zijn. De studenten weten de menigte ervan te overtuigen dat ze wel degelijk achter de prins staan, waarna gebroederlijk het Wilhelmus wordt ingezet. De situatie loopt dus uit op een verzoening. Het thema van wenselijke verzoening en, parallel daaraan, betreuenswaardig conflict, zal in de navolgende decennia steeds een rol blijven spelen in Van Lenneps verhalende fictie, zowel in poëzie als proza. Een van de personages uit het gedicht 'De rijmelaars' (1826) spreekt zijn waardering uit voor eenieder die in gezelschap 'den vreê herstelt'. Hij verafschuwt 'de twisten en 't getier': wie 'tweedracht' zoekt, kan maar beter vertrekken.² Het historisch dichtverhaal 'Jacoba en Bertha' (1829) gaat over het opnieuw uitbreken van de Hoekse en Kabeljauwse twisten onder het bewind van de vijftiende-eeuwse gravin Jacoba van Beieren. Het laatste woord is aan de auctoriële verteller, die benadrukt dat 'tweespalt droevige ellenden doet rijzen'.³ Evenzo betreuen in Van Lenneps eerste historische roman *De pleegzoon* (1833) alle sympathieke personages het conflict tussen de remonstranten en contra-remonstranten. De historische figuur Frederik Hendrik bijvoorbeeld, ziet verlangend uit naar de tijd 'wanneer haat en tweedracht uit dit gemeenebest verbannen zullen worden'.⁴

1. Het verzoeningsdiscours

De gevaren van 'tweedracht' en 'tweespalt' en de noodzaak van maatschappelijke verzoening: het is een bekend thema uit de literatuur van de eerste helft van de negentiende eeuw. En niet alleen uit de literatuur: diverse onderzoekers hebben laten zien hoe prominent het thema aanwezig was op de

¹ J. van Lennep. 'Het studenten-vaandel te Leyden, door den baron De Nostits in het oproer van 1672 gered.' In: *Leidsche studenten-almanak voor het jaar 1822*, Leiden 1822.

² J. van Lennep. *Academische idyllen*. Amsterdam: P. Meijer Warnars, 1826, p 131-132.

³ J. van Lennep. 'Jacoba en Bertha.' In: *Nederlandsche legenden in rijm gebracht III-IV*, Amsterdam: P. Meijer Warnars, 1829. Dit citaat uit de herdruk *Poëtische werken 2* (1859), p 276.

⁴ J. van Lennep. *De pleegzoon*. Amsterdam: P. Meijer Warnars, 1833, 2 dln. Deel II, p 209.

vlakken van religie, politiek en zelfs kunstbeschouwing.⁵ Dit verschijnsel is geen puur Nederlandse aangelegenheid. Ook in de rest van Europa hadden de jaren van revolutie en Napoleontische oorlog een verlangen gecreëerd naar maatschappelijke rust. Niet alleen het uitblijven van internationale agressie tussen staten moest daarin voorzien, maar ook de binnenlandse toenadering tussen vijandige maatschappelijke groepen. Toen in de voormalige Republiek in 1813 de onafhankelijkheid werd hersteld, bejubelden de feestredes niet alleen het vertrek van Napoleon. Minstens zo belangrijk vond men het afscheid van de revolutionaire jaren vóór de Franse tijd, vanaf circa 1780, toen de Republiek het toneel was van binnenlands conflict: de patriottentijd, de oranje-restauratie en de Bataafse tijd.⁶ De roep om verzoening kwam zo veelvuldig voor dat het gerechtvaardigd is om te spreken van een ‘verzoeningsdiscours’. J. van Zanten heeft beschreven hoezeer het voeren van politieke oppositie ten tijde van het Verenigd Koninkrijk te boek stond als ‘onvaderlands’, omdat het zweemde naar verbreking van de nationale eendracht.⁷ Op religieus vlak gold iets soortgelijks voor discussies over theologie en (specifieker) dogma’s. Het werd als goed vaderlands beschouwd om vooral de overeenkomsten te benadrukken tussen de verschillende protestantse richtingen. De zeventiende-eeuwse bestandstwisten, die hierboven al ter sprake kwamen bij *De pleegzoon*, golden als afschrikwekkend voorbeeld van de ellende waar theologisch dispuut toe kan leiden.⁸ Ook literaire fictie werd geacht een bijdrage te leveren aan de nationale harmonie. Sterker nog, het waren de literaire producten van dichters als Tollens, Loots en Helmers die kort na 1800 constitutief waren in de opbouw van het verzoeningsdiscours. Zij schreven over politieke conflicten uit de nationale geschiedenis, bijvoorbeeld de Hoekse en Kabeljauwse twisten, die dan als doorzichtige spiegel functioneerden voor actuele conflicten. Dat procédé was op zich niet nieuw. Wèl nieuw was de ‘onpartijdige’ manier waarop het gebeurde. De verzoenings-dichters beijverden zich om sympathieke en antipathieke personages gelijkelijk te verdelen over de strijdende partijen. Een heldenrol was weggelegd voor de personages die zich edelmoedig en verzoenend gedroegen ten opzichte van de andere partij. Aldus ontstond een literaire ‘nationalisering’ van de vaderlandse geschiedenis.⁹ Het is deze relatief nieuwe traditie waar Van Lennep zich met de bovengenoemde voorbeelden in schaarst. Althans: gedeeltelijk, zoals in het vervolg van dit artikel zal blijken.

⁵ Voor religie en politiek: zie volgende noten. De doorwerking van het verzoeningsdiscours op het vlak van kunstbeschouwing is onderzocht door T. Streng: ‘Romantiek als spookbeeld. Het “juste milieu” in de schilderkunst in Nederland tussen 1815 en 1848’. In: *Feit & fictie* 3 (1996-1998), 4, p 29-45.

⁵ N.C.F. van Sas. *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004, p 35-36.

⁶ N.C.F. van Sas. *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004, p 35-36.

⁷ J. van Zanten. *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. Wereldbibliotheek Amsterdam, 2004. Met name de inleiding en hoofdstuk 2.

⁸ J. Kloek en W. Mijnhardt. *1800: Blauwdrukken van een samenleving*. Den Haag, 2001, p 194; R. Aerts en H. te Velde. *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen, 1998, p 18; P. van Rooden. *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*. Amsterdam, 1996, p 147-168; J. van Eijnatten en F. van Lieburg. *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum 2005, hst 9.

⁹ Van Sas 2004: 87-94. De oudere traditie waarin het verleden gebruikt werd als vehikel voor actuele politieke stellingname wordt beschreven door H. Kampinga. *Opvattingen over onze vaderlandse geschiedenis bij de Hollandse historici der 16^e en 17^e eeuw*. Utrecht 1980 (heruitgave van Den Haag 1917), 157-169. E.J. Krol laat zien hoe voormalig patriotten zich in 1813 literair verzoenden met Willem I: ‘Verdienste blinkt op Neêrlands troon. Gelegenheidsgedichten rond de komst van koning Willem I.’ In: *De negentiende eeuw* 23 (1999), 23-33.

2. Een concurrerend ideaal

De prominente positie van het verzoeningsdiscours betekent nog niet dat ‘verzoening’ ook een onproblematisch, soeverein ideaal was. Mijn stelling is dat het verzoeningsideaal concurrentie ondervond van een ander ideaal met een bijna even hoge status: dat van de oprechte, emotionele, vitale overtuiging. Waarom waren deze twee idealen concurrenten? Dat hing samen met de volgende redenering. Men bracht maatschappelijke harmonie in verband met de individuele balans tussen gevoel en verstand en de individuele keuze om zich verdraagzaam en gematigd op te stellen. Gevaarlijk waren die individuen die hun politieke of religieuze overtuigingen overdreven, zich teveel door hun emoties lieten meeslepen, ‘dweepzuchtig’ werden en in ‘excessen’ vervielen. Zij zouden het conflict met andersdenkenden (vaak werd gezegd ‘anders voelenden’) opzoeken en in het ergste geval het land in burgeroorlog storten. Maar tegelijkertijd was men bang dat de bereidheid om gematigd te zijn, zou ontaarden in onverschilligheid. Wie zijn emoties over politieke of religieuze zaken beheerste, mocht daar ook weer niet zo ver in gaan dat hij innerlijk ‘koel’, ‘koud’ of ‘flauw’, kortom onverschillig werd. Evenzo was het niet de bedoeling dat een verdraagzame, gematigde houding samenging met laffe onoprechtheid en ‘mensenschuwheid’: angst om elkaar te bekritisieren. Een voorbeeld van deze polariteit is te vinden in een brief uit 1841 van Van Lennep aan zijn vriend Willem Veder, waarin hij schrijft dat de kerk tweërlei gevaar loopt: “gedeeltelijke laauwheid & gedeeltelijke scheuring.”¹⁰ Te weinig emotie zou leiden tot onverschillige ‘laauwheid’ en zo de vitaliteit van de kerk corrumperen. Te veel emotie, ontaardend in dweepzucht, zou de onderlinge verhoudingen op scherp stellen en leiden tot ‘scheuring’.

Het vinden van het juiste midden tussen verzoening en overtuiging was zeker geen uitgemaakte zaak, maar juist heel beladen. Het juiste midden lag niet vast, maar was inzet van voortdurend getouwtrek. Daarbij maakte men zich serieus zorgen dat discussies over historische conflicten ook in het heden weer de lont in het kruitvat zouden steken. Die angst werd bijvoorbeeld gevoed door Willem Bilderdijk, die in de jaren 1820 grote afstand nam van het verzoeningsdiscours.¹¹ Zijn politieke en religieuze overtuigingen waren orangistisch en (min of meer) orthodox calvinistisch. Hij verzamelde in Leiden een aantal studenten om zich heen die even overtuigd raakten als hijzelf van de noodzaak om uitgesproken polemisch in discussie te gaan met de veronderstelde tegenpartij. Een van hen was Jacob van Lennep, die vanaf 1820 in Leiden studeerde. In navolging van Bilderdijk begon Van Lennep discussies te voeren over historische conflicten, waarbij die conflicten als voorlopers werden geïnterpreteerd van actuele meningsverschillen.¹² Dit verontrustte zijn vader D.J. van Lennep zo, dat hij er A.R. Falck – minister van onderwijs en bovendien een goede vriend – als volgt over aanschreef:

¹⁰ *Ik zou u gaarne meer schrijven. Brieven van Jacob van Lennep aan Willem Veder*. Interne publicatie UvA, Instituut voor Neerlandistiek, 1984, p 62.

¹¹ Voor Bilderdijks ideeën: J. van Eijnatten. *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*. Hilversum, 1998. Voor de reacties op Bilderdijk: R.A. Kolléwijn. *Bilderdijk, zijn Leven en zijn Werken*. Amsterdam, 2 dln., 1891; M.E. Kluit. *Het protestantse reveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. Amsterdam, 1970.

¹² De invloed van Bilderdijks ideeën op Jacob van Lennep wordt behandeld in mijn doctoraalscriptie: B. Maas. *Het verkeerd begrepen Vaderland. Jacob van Lennep in de context van het cultureel nationalisme en Bilderdijks aanval op de tijdgeest (1821-1829)*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA, 2004.

Kunt gij Bilderdijk niet als Professor plaatsen op een der Zuidelijke Academiën? Het is niet goed dat hij te Leyden de studenten in paradoxalen gevoelens van Ultra-Royalismus of Monarchismus van goddelijke oorsprong opwiegt, en de oude questiën van Maurits en Oldenbarneveldt, Willem II en Amsterdam, Willem III en de beide De Witten wederom opwarmt. Er is daardoor reeds partijschap geboren aan welke te goeder ure de vacantie paal en perk gesteld heeft. Vreemd is het, zoo als hij [Bilderdijk] de jongelieden wegsleept. Twee of drie bezoeken bij hem hebben mijn zoon reeds tot een proselyt van hem gemaakt, en schoon ik op zijne jaren liever zie dat hij in dit, dan in het tegenovergesteld exces valle, zoo behage mij echter geene excessen, hoe ook genaamd.¹³

Hier manifesteert zich het spanningsveld tussen verzoening en overtuiging: D.J. van Lennep legt meer nadruk op het belang van verzoening (geen ‘partijschap’), terwijl zijn zoon en W. Bilderdijk geloven in het polemisch uitdragen van een politieke overtuiging (verpakt in historische ‘questiën’).

3. Van Lenneps impliciete boodschap

Ook in de literatuur manifesteerde zich dit spanningsveld, vaak zelfs binnen één werk. Ik keer terug naar het eerste voorbeeld waarmee ik dit artikel opende: het gedicht ‘Studentenvaandel’, dat eindigt met een verzoening tussen een volksmenigte en een belaagde studentengroep. In eerste instantie heb ik gezegd dat het thema ‘verzoening’ dit gedicht tot een exponent maakt van het verzoeningsdiscours. Maar bij tweede beschouwing liggen de zaken niet zo simpel. Om dat in te zien is het nodig om onderscheid te maken tussen enerzijds dat wat letterlijk gezegd wordt en anderzijds de taalhandeling die met het gezegde wordt gerealiseerd. Met taalhandeling bedoel ik het communicatiesignaal of de impliciete boodschap, die in dit geval zou kunnen zijn: ik, de auteur van dit gedicht, ben verzoeningsgezind en draag bij aan de eendracht van de natie. Of, minder vanuit de auteur geformuleerd: dit gedicht is bedoeld als bijdrage aan het verzoeningsdiscours.

De belangrijkste reden waarom ik het bovenstaande juist *niet* beschouw als de boodschap van het gedicht is gelegen in het jaartal uit de titel: 1672. Dit is het jaar waarin de broers De Witt in Den Haag werden gelyncht door een woedende, prinsgezinde volksmenigte, die hen ervan beschuldigde anti-prinsgezind te zijn. Het is ook één van de drie gebeurtenissen die D.J. van Lennep noemde in de bovengeciteerde brief als ‘oude questiën’ waaruit in het heden opnieuw ‘partijschap [was] geboren’. Met deze kennis in het achterhoofd wordt de parallel tussen het gedicht en de De Witten-kwestie opvallend: ook in het gedicht is sprake van een woedende volksmenigte, oranje-gezind, die een aantal personen van anti-oranjegezindheid verdenkt en hen dreigt te lynchen. Het grote verschil is, dat het goed afloopt. Maar waarom loopt het goed af? Niet omdat er een midden wordt gevonden tussen de prinsgezinde en de niet-prinsgezinde positie. Nee, de studenten en hun belagers vinden elkaar in een ondubbelzinnige oranje-liefde. Zou de boodschap kunnen zijn dat de broers De Witt best aan hun lot hadden kunnen ontsnappen als ze maar even oranjegezind waren geweest als deze studenten? In dat geval trekt het gedicht partij tegen de De Witten. Dat is in strijd met het verzoeningsdiscours.

¹³ Gedateerd 24 juli 1821, opgenomen in: M.F. van Lennep. *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*. Amsterdam, 2 dln, 1909-1910: I, 49.

Ik vind bevestiging voor dit vermoeden in de heruitgave van het gedicht in 1827, in de bundel *Gedichten*.¹⁴ In deze bundel stelde Van Lennep zich veel meer op als aanhanger van het verzoeningsdiscours dan in de voorgaande jaren. Zozeer, dat hij zich zorgen maakte dat zijn Bilderdijkse vrienden zich van hem af zouden keren. In vergelijking met de Bilderdijkse overtuiging, zo schreef hij in zijn dagboek, moest de nieuwe bundel hun wel 'contradictoir' toeschijnen. Zij zouden hem, Van Lennep, ongetwijfeld als 'apostaat' (afvallige) beschouwen.¹⁵ Hoe zit het dan met het gedicht 'Studentenvaandel', dat ik zojuist heb geïnterpreteerd als een Bilderdijkse stellingname, in strijd met het verzoeningsdiscours? Zo'n gedicht lijkt niet op zijn plek in een bundel die juist afstand neemt van de Bilderdijkse positie. Toch is het gedicht integraal herdrukt. Althans, er is één verschil: in de titel staat niet langer het beladen jaartal 1672, maar het volmaakt onschuldige jaartal 1642. Daarmee vervalt de verwijzing naar de broers De Witt en verliest het gedicht zijn scherpe randje dat het ongeschikt zou hebben gemaakt voor opname in de bundel.

4. Relevantie en inbedding

Wat is nu het belang van dit alles? Mijn antwoord op die vraag is tweeledig: algemeen cultuur-historisch en specifiek literair-historisch. Het eerste aspect heeft betrekking op de cultuurhistorische beeldvorming van de eerste helft van de negentiende eeuw. Dit beeld is langer dan een eeuw sterk beïnvloed geweest door de visie van E. Potgieter, die sprak van een ongeïnspireerde tijd vol slaperigheid.¹⁶ Generaties na hem namen deze etikettering over, waaronder de Tachtigers en de historicus Huizinga. De laatste twintig, dertig jaar hebben historici pogingen gedaan om de tijd van binnenuit te begrijpen, volgens zijn eigen maatstaven, zonder pejoratief oordeel. Zo is begrip ontstaan van de manier waarop termen als 'verzoening', 'onpartijdigheid' en 'dweepzucht' in hun context functioneerden.¹⁷ Dat is uiteraard winst. Maar de keerzijde is dat ook in het huidige onderzoek onevenredig veel nadruk wordt gelegd op het eenheidsstreven. De manieren waarop dit streven onder druk stond, blijven onderbelicht. Geen wonder, want de inbreuk die op de 'nationale huisvrede' werd gemaakt manifesteerde zich vaak slechts in subtiele signalen. Het geval Van Lennep is hiervan een voorbeeld. Toch hadden tijdgenoten aan die subtiele signalen genoeg om de boodschap te begrijpen. Sterker nog, het hoorde bij de cultuur om niet rechthout, maar 'ingekleed' te spreken. Het is deze kant van de vroege negentiende eeuw, die, verder bouwend op het nu beschikbare onderzoek, beter begrepen kan worden.¹⁸

Dan de literair-historische relevantie. Er is de laatste jaren, zeker voor de negentiende eeuw, veel aandacht geweest voor de 'literaire communicatie-situatie' van literatuur. Niet de tekst zelf stond centraal, maar de instituties die hem produceerden en distribueerden en die er een bepaalde waarde aan toekenden. Voorbeelden zijn het uitgeverijwezen, de literaire kritiek en het genootschapsleven.¹⁹ Dit

¹⁴ J. van Lennep. *Gedichten*. Amsterdam: P. Meijer Warnars, 1827.

¹⁵ Dagboek aantekeningen van 8 en 13 september 1827, geciteerd in M.F. van Lennep 1909/1910, I: 109.

¹⁶ Dagboek aantekeningen van 8 en 13 september 1827, geciteerd in M.F. van Lennep 1909/1910, I: 109.

¹⁷ Zie de noten 5 t/m 9.

¹⁸ In deze paragraaf sluit ik mij aan bij J. van Zanten, die in de inleiding van zijn boek een soortgelijk punt maakt (Van Zanten 2004: 10-12; hier is ook de slaap-uitspraak van Huizinga te vinden).

¹⁹ Voorbeelden voor achtereenvolgens de kritiek (2x), het genootschapsleven en de uitgeverijen: J.R. van der Wiel. *De geschiedenis in balkostuum. De historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1808-1874)*. Leuven/Apeldoorn, 1999; E. Krol. *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse*

type onderzoek vergroot de mogelijkheden om de tekst te begrijpen in wisselwerking met zijn context. Maar tot nog toe is de nieuwe context-informatie nauwelijks teruggekoppeld naar de teksten.²⁰ Dat creëert in mijn ogen de behoefte aan tekstgericht, semantisch onderzoek, waar deze paper een voorbeeld van is.

Het voornemen om tekstgericht onderzoek te doen, beantwoordt nog niet de vraag op welke (literaire) teksten dat onderzoek zich zou moeten richten. Tijdens de ‘Cross Over’-bijeenkomst waar deze paper een uitvloeisel van is, kwam het punt ter sprake of het niet zinvoller is om onderzoek te doen naar gemarginaliseerde auteurs, in plaats van auteurs die stevig in de canon verankerd zijn. Van Lennep kan bezwaarlijk een auteur worden genoemd die aan de aandacht van lezers of onderzoekers ontsnapt is. Zijn werk heeft nooit om uitgevers verlegen gezeten en hij wordt behandeld door alle handboekenschrijvers. Waarom dan toch een nieuw onderzoek? Op de eerste plaats denk ik dat er ook voordelen kleven aan de keuze voor een canonieke auteur. Van Lennep is gelezen door verschillende generaties: zijn werk heeft invloed gehad op het collectieve geheugen en op populaire discoursen van een latere periode (het zogenaamde ‘gesunkenes Kulturgut’). Dat komt de relevantie ten goede. Maar belangrijker nog is de vaststelling dat het bestaande onderzoek naar Van Lennep verouderd is. Twintigste-eeuws onderzoek heeft zich geconcentreerd op genre-kwesties en de invloed van Walter Scott. Een relatief recent voorbeeld is de studie van W. Drop, over de historische roman, die alweer van 1958 dateert.²¹ Ondertussen heeft het onderzoeksparadigma zich gewijzigd. Van Lennep wacht nog op een meer cultuur-historische benadering, waarbij wordt onderzocht hoe zijn literaire verbeelding is beïnvloed door een (niet-homogene) ideologische context.²² Dergelijk onderzoek, dat verwantschap vertoont met het Amerikaanse New Historicism, vormt een verrijking van het Neerlandistische landschap, en kan zich evengoed richten op Van Lennep als op gemarginaliseerde auteurs.

poëzie van 1800 tot 1840. Hilversum 1997. Proefschrift Universiteit van Amsterdam; W. van den Berg. ‘Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw’. In: W. van den Berg en P. van Zonneveld. *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw: twaalf verkenningen*. Utrecht 1986; L. Kuitert. *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland, 1850-1900*. Amsterdam 1993.

²⁰ Uitzonderingen zijn Krol 1999; G.J. Johannes. *De lof der aalbessen. Over (Noord-) Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830*. Den Haag, 1997; M. Mathijssen. *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam 2002.

²¹ W. Drop. *Verbeelding en historie. Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw*. Utrecht 1975. Geen volledige studie maar wel van recenter datum is J. van der Wiel. ‘Nawoord’ In: J. van Lennep. *De roos van Dekama. Een verhaal*. Bezorgd door Joke van der Wiel. Amsterdam 2003; ook Van der Wiel concentreert zich op genre-aspecten. Oudere voorbeelden zijn H.J. Vissink. *Scott and his influence on Dutch literature*. Amsterdam/Zwolle 1929 en A. Zijdeveld. *De romance-poëzie in Noord-Nederland van 1780 tot 1830*. Amsterdam 1915.

²² Aanzetten daartoe zijn gegeven door M. Mathijssen 2002: 205; W. van den Berg. ‘De verbeelding van het vaderland. Het denken over het vaderland in de letterkunde van de eerste decennia van de negentiende eeuw.’ In: N.C.F. van Sas (red.) *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam, 1999: 331 en vooral door M-Th. Leuker. *Künstler als Helden und Heilige. Nationale und confessionelle Mythologie im Werk J.A. Alberdingk Thijms (1820-1889) und seiner Zeitgenossen*. Münster, 2001. Leuker plaatst Van Lenneps toneelstukken over Vondel in de context van het verzoeningsdiscours.